

Cümlə konstruksiyalarının mətnlərdə tədrisinin proqram və elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşu məsələsi

*Sənan Fərmanlı*¹

XÜLASƏ

Sadə və mürəkkəb cümlələr sintaksisin ən mühüm vahidləridir. Ümumiyyətlə, dil sistemli bir quruluşa malik olub fonem, morfem, söz birləşməsi, cümlə və mətn kimi vahidlərdən təşkil olunur. Bu sistemdə kommunikativ funksiyadan kənar qalan kateqoriya, yəni ünsiyyətdən ayrı bir anlayış mövcud deyil. Dil vahidləri arasında aparıcı mövqeyə malik olan söz birləşməsi və cümlə sintaksisin əsas obyektini təşkil edir. Sintaksisin ikinci əsas predmeti olan cümlə isə mətn istisna olmaqla, dilin ən mənalı və dolğun vahididir. Cümlənin öyrədilməsi dil tədrisinin ən mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Məlumdur ki, orta məktəb dərslərlərində bütün tədris prosesi əsasən mətn üzərində qurulur. Bu baxımdan, cümlə haqqında biliklərin öyrədilməsi bir tərəfdən şagirdlərin sintaktik mövzuları daha dərindən mənimsəməsinə, digər tərəfdən isə onların ardıcıl və məntiqi nitq vərdişlərinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Sadə və mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin mətn vasitəsilə öyrədilməsi isə bu məsələnin kurikulumunda və elmi-metodiki ədəbiyyatda sistemli şəkildə tədqiqini və nəzəri əsaslandırılmasını zəruri edir.

AÇAR SÖZLƏR

sistemli quruluş, elmi-metodik ədəbiyyat, cümlə quruculuğu, linqvistik vahid, kommunikativ funksiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərib: 17.11.2025

Qəbul edilib: 12.02.2026

¹ Magistrant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0006-0287-060X> | senanfermanli52@gmail.com

The Issue of Teaching Sentence Constructions in Texts in the Program and Scientific-Methodological Literature

*Sanan Farmanli*¹

ABSTRACT

Simple and complex sentences are the most important units of syntax. In general, language has a systematic structure and is composed of units such as phoneme, morpheme, word combination, sentence and text. In this system, there is no category outside the communicative function, that is, a concept separate from communication. The word combination and sentence, which have a leading position among language units, constitute the main object of syntax. The sentence, which is the second main subject of syntax, is the most meaningful and complete unit of language, except for the text. Teaching the sentence is considered one of the most important directions of language teaching. It is known that the entire teaching process in secondary school textbooks is mainly based on the text. From this point of view, teaching knowledge about the sentence, on the one hand, has a significant impact on students' deeper assimilation of syntactic topics, and on the other hand, on the formation of their consistent and logical speech habits. Teaching the structural-semantic features of simple and complex sentences through text necessitates a systematic study and theoretical substantiation of this issue in the curriculum and scientific-methodological literature.

KEYWORDS

systematic structure, scientific-methodological literature, sentence construction, linguistic unit, communicative function

ARTICLE HISTORY

Received: 17.11.2025

Accepted: 12.02.2026

¹ Master student, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0006-0287-060X> | senanfermanli52@gmail.com

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Sistemli strukturlardan ibarət olan dil fonem, leksem, morfem, söz birləşməsi, cümlə və mətn kimi linqvistik vahidlərdən təşkil olunur. Bu sistemdə kommunikativ funksiyadan kənar qalan kateqoriya, yəni ünsiyyətdən ayrılmış anlayış mövcud deyil. Araşdırma hədəflərini nəzərə alaraq, mövzunun aktual olduğunu qeyd etmək mümkündür. Dil vahidləri arasında dominant rol oynayan söz birləşməsi və cümlədir ki, bunlar da sintaksisin əsas predmeti sayılır. “Sintaksis nitqin vücudu, kommunikasiyanın strukturu və ünsiyyətin yekun ifadə formasıdır” (Kazımov, 2010, s. 39).

Mövzunun obyektı və predmeti

Mövzunun obyektı cümlə konstruksiyasının mətn əsasında tədrisi, predmeti isə mətndəki cümlə vahidlərinin tədris metod və üsullarının müəyyənləşdirilməsidir. Sintaksisin ikinci predmeti olan cümlə mətn istisna olmaqla dilin ən mənəli və bitkin vahididir. Bəzi dilçilər cümləni dilin özü adlandırırlar: “Dildə cümlənin əhəmiyyəti çox böyükdür. Başqa sözlə desək, cümlə dilin özüdür. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin demək olar ki, bütün vahidləri, bütün üsürləri iştirak edir. Çünki cümlə dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliyin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəticə etibarilə cümlə qurmaq üçündür” (Aslanov, 1974, s. 77).

Dilçiliyin digər bölmələrinin də öz səciiyyəvi vahidləri mövcuddur. Hər bir vahid konkret əlamətlər baxımından fərqlənsə də, onları bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək mümkün deyil. Belə olan halda nitq yarımçıq qalır və fikir tam şəkildə ifadə edilmir. Bunlar sintaksisin integrativ əsaslarla tədrisinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsində mühüm rol oynadığını göstərir. “Sintaksis fonetika bölməsi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, hər bir cümlə sözlərdən, sözlər isə quruluşca səslər vasitəsilə təşkil edilir” (Quliyeva, Soltanova, 2003, s. 42).

“Fonetika ilə sintaksisin qarşılıqlı bağlılığı sintaksisin orfoepiya və orfoqrafiya ilə integrasiyasını və onların integrativ əsasda tədrisini zəruri edir. Bu iki bölmə arasındakı əlaqələrdən biri fonetikanın prosodiya hissəsinin cümlənin intonasiya əlaməti ilə bağlılığıdır” (Dəmirçizadə, 2007).

Mövzunun elmi yeniliyi

Məlumdur ki, hər bir dilin təşəkkülü ilkin olaraq onun şifahi forması vasitəsilə təzahür edir. Şifahi nitq isə intonasiyasız təsəvvür edilə bilməz. Tədqiqat işində cümlə konstruksiyası mətn üzrə struktur-semantik xüsusiyyətlər baxımından geniş şəkildə araşdırılır. Problemin sadə və mürəkkəb cümlələr əsasında sistemli şəkildə tədqiq edilməsi və nitqlə əlaqələndirilməsi tədqiqat işinin elmi yeniliyi kimi qiymətləndirilə bilər. Nitqin (dil) forma cəhətinin müqayisəsində yazı tarixilik baxımından sonrakı hadisə olaraq qeyd edilərsə də, yazının özünü də intonasiyasız dərk etmək yanlış düşüncə ilə nəticələnə bilər.

(Cəfərova, 2021, s. 57). Təbii ki, intonasiyanın ifadə vasitələrinin yazılı nitqdəki ekvivalenti durğu işarələridir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, hər bir cümlənin nitq tərkibində məxsusi kommunikativ təyinatı vardır. Həmin təyinatın kommunikativ funksiyasını reallaşdıran intonasiyadır (Əhmədov, 1964, s. 23). Bu isə fonetik və sintaktik intonasiya anlayışlarının şagirdlərə izahı və onların integrativ əsaslarla tədrisi istiqamətində atılan vacib addımlardan biridir. Ümumiyyətlə, cümlənin akustik quruluşunun müəyyənləşdirilməsində intonasiyanın rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Metodlar

Problemin həlli məqsədilə müvafiq tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Onlardan ən məhsuldar olanı integrativ metoddur. Tədqiqat işinin daha sistemli və mükəmməl tədqiqi üçün müqayisəli metoddan da istifadə edilmişdir. Dilin sintaksisinin integrativ əsaslarla tədrisini reallaşdıran mühüm linqvistik faktorlardan biri də onun leksika ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilən təlim prosesidir. “Nitq (dil) üçün tikinti materialı olan söz, söz birləşməsi və cümlənin təşkilində dominant mövqə tutur” (Adilov, 2020, s. 48). Bu da leksikanın morfolojiya və sintaksislə qarşılıqlı integrativ aspektinin təzahürüdür.

“Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən, gerçəkliyin hər hansı bir faktını fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində bürüzə verir” (Abbasov, Məmmədov, 2003, s. 12).

Nəticələr

Tədqiqatın nəticələri müvafiq sahədəki tədris fəaliyyətində və elmi tədqiqatlarda tətbiq oluna bilər. Kommunikativ funksional təyinatından asılı olmayaraq hər bir cümlə komponenti söz və sözlərin əlaqəli formasından ibarətdir. Odur ki, sözlər olmadan cümlə mövcud olmadığı kimi, cümlə olmadan da fikir mübadiləsi mümkün deyil.

Müzakirə

Sözlərin bir-biri ilə məna və qrammatik əlaqə yaratmadan ardıcıl düzülməsi cümlə əmələ gətirmir. Sözlərin cümlə şəklini alması (məna və struktur baxımdan) üçün onların morfoloji üsullarla əlaqələnməsi mütləqdir. Yalnız qrammatikanın tələblərinə uyğun olaraq söz öz məna gücünü göstərmiş olur.

“Hər hansı nitq hissəsi müəyyən sintaktik funksiyaya malikdir. Eləcə də istənilən cümlə üzvü konkret nitq hissəsi ilə ifadə olunur. Bu konstruktiv əlamətinə görə də sözün formal cəhəti morfolojiyanın, ifadə etdiyi vəzifə isə sintaksisin predmetinə çevrilir” (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007, s. 38). Başqa sözlə desək, ismin hallanması, feillərin təsriflənməsi

və digər struktur elementləri, yəni morfoloji quruluş bu əlaqələr əsasında formalaşır və sintaktik istiqamətin müəyyənəşdirilməsinə xidmət edir.

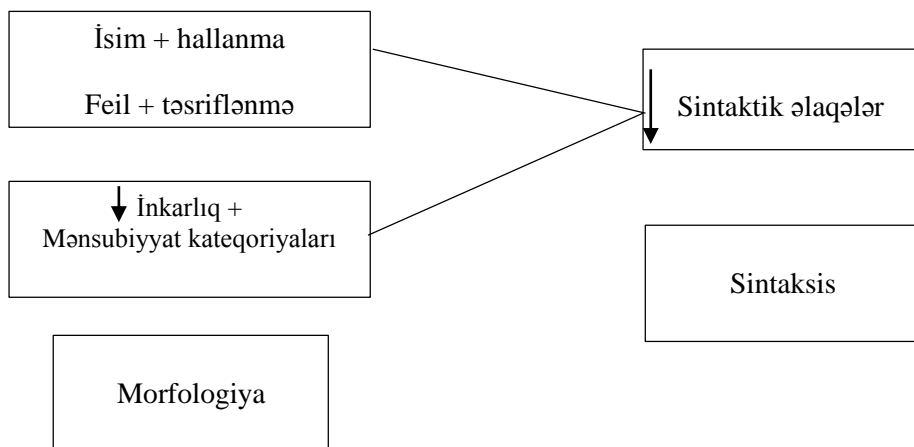
“Son qeydlərdən göründüyü kimi, morfolojiya, sintaksis, nitq hissələri və cümlə üzvləri haqqında deyilənlər uzaq tarixə aid deyil, elə indinin özünə aiddir. Nəzəriyyə üçün iyirmi-otuz, qırx-əlli il müasir deməkdir. Cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasında uyğunluqları və bu uyğunluqlara əsaslanıb onların genetik birliyini inkar etmək çətindir” (Həsənov, 1987, s. 75).

Nəticə

Sintaksisin morfolojiya ilə integrativ əlaqələrini əks etdirən tədris imkanları genişdir. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əlavə olaraq deyə bilərik ki, morfoloji və sintaktik inteqrasiya eyni zamanda mənsubiyyət və inkarlıq kateqoriyalarının mənimsədiməsi prosesində də təzahür edir. Mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji vəzifələrlə yanaşı, söz birləşməsini təşkil edən sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin təsnifini müəyyənəşdirir. İnkarlıq kateqoriyası isə morfolojiya və sintaksisin integrativ öyrənilməsi imkanlarının komponenti kimi qiymətləndirilir.

Dilin qrammatik quruluşunun iki komponentdən (morfoloji və sintaktik) ibarət olması özü də həmin inteqrasiyanın əsasını təşkil edir.

Morfolojiya və sintaksisin integrativ imkanlarını aşağıdakı sxem vasitəsilə əyaniləşdirmək mümkündür:

Sxem 1. Qrammatik quruluşun inteqrasiyasına dair

Yuxarıda qeyd edilənlərin düzgün həyata keçirilməsi üçün məsələnin müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A., Məmmədov, H. (2003). *İmla mətnləri və işgüzar sənədlər*. “Müəllim”.
2. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., Həsənov, A. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*. IV hissə. “Şərq-Qərb”.
3. Aslanov, M. (1974). *İfadə yazı mətnləri*. “Maarif”.
4. Adilov, M. (2020). *Əsərləri VIII*. “Elm və təhsil”.
5. Cəfərova, N. (2021). *Orfoqrafiya və orfoepiya tədrisinin metodik əsasları*. “ADPU-nun mətbəəsi”.
6. Dəmirçizadə, Ə. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*. I hissə. “Şərq-Qərb”.
7. Əhmədov, B. (1964). *Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər*. “ADTPƏN”.
8. Həsənov, M. (1987). *Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər*. “Maarif”.
9. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili*. “Elm və təhsil”.
10. Quliyeva, A., Soltanov, M. (2003). *Ədəbi əsərlər üzrə inşa və ona hazırlaşmaq yolları (V–XI siniflər üçün vəsait)*. “Sabah”.